DOI: 10.32844/2222-5374-2020-105-3.48**УДК: 343.1****Рябченко К. С.,***аспірант кафедри кримінального процесу Національної академії
внутрішніх справ*

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВАДЖЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ЯК ЗАСОБІВ ЗБИРАННЯ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Актуальність статті полягає в тому, що доказування у кримінальному процесі виступає найважливішою складовою частиною, яка здійснюється у передбаченому законом порядку слідчим, прокурором, слідчим суддею та судом за участю інших учасників кримінального провадження зі збирання, перевірки та оцінки фактичних даних (доказів), використання їх щодо встановлення реальної дійсності, обґрунтуванні висновків та рішень, які приймаються. Процесуальна форма доказування визначається її змістом. По суті, доказування включає в себе пізнавальну, комунікативну, засвідчувальну та розумову діяльність. Першим елементом процесу доказування є збирання доказів, що полягає у виявленні джерел і носіїв доказової інформації, отриманні, вилученні речових доказів, закріпленні, фіксації у передбаченій законом процесуальній формі фактичних даних. Одними з найбільш ефективних процесуальних способів збирання доказів є слідчі (розшукові) дії. Метою роботи є аналізу чинного кримінального процесуального законодавства та позиції науковців з теорії кримінального процесу щодо порядку проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми. Стаття присвячена дослідженню процесуальних особливостей провадження слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього. З'ясовано проблеми та запропоновано пропозиції по їх вирішенню шляхом внесення змін та доповнень до кримінального процесуального законодавства щодо забезпечення реалізації процесуальних прав та законних інтересів неповнолітнього. Зроблено висновок, що провадження слідчих (розшукових) дій як засобів отримання доказів у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх виходять із особливостей суб'єкта такого провадження – неповнолітніх осіб. З метою забезпечення реалізації процесуальних прав неповнолітнього запропоновано закріпити в КПК України окремі положення, у яких буде сформульовано порядок, що найменше порушить звичайний уклад життя неповнолітнього та буде відповідати його віковим та психологічним особливостям.

Ключові слова: *слідчі (розшукові) дії, кримінальне провадження, неповнолітній, допит, законний представник, захисник.*

Актуальність теми. Доказування у кримінальному процесі виступає найважливішою складовою частиною, яка здійснюється у передбаченому законом порядку слідчим, прокурором, слідчим суддею та судом за участю інших учасників кримінального провадження зі збирання, перевірки та оцінки фактичних даних (доказів), використання їх щодо встановлення реальної дійсності, обґрунтуванні висновків та рішень, які приймаються.

Процесуальна форма доказування визначається її змістом. По суті, доказування включає в себе пізнавальну, комунікативну, засвідчувальну та розумову діяльність.

Першим елементом процесу доказування є збирання доказів, що полягає у виявленні джерел і носіїв доказової інформації, отриманні, вилученні речових доказів, закріпленні, фіксації у передбаченій законом процесуальній формі фактичних даних.

Одними з найбільш ефективних процесуальних способів збирання доказів є слідчі (розшукові) дії.

У різні часи питання провадження слідчих (розшукових) дій приділяли увагу Ю. П. Аленін, В. І. Галаган, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, В. С. Зеленецький, О. В. Капліна, В. С. Кузьмічов, Л. М. Лобойко, Є. Д. Лук'янчиков, О. Р. Михайленко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, Д. Б. Сергєєва, С. М. Стахівський, М. С. Строгович, Л. Д. Удалова, Ю. М. Черноус, С. А. Шейфер, В. Ю. Шепітько, В. П. Шибіко, М. Є. Шумило та інші. Наразі, у зв'язку із постійним вдосконаленням кримінального процесуального законодавства, залишаються нерозкритими деякі питання, що стосуються провадження слідчих (розшукових) дій, як засобів збирання доказів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

Метою роботи є аналізу чинного кримінального процесуального законодавства та позиції науковців з теорії кримінального процесу щодо порядку проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми.

Виклад основного матеріалу. Положення КПК України, що регламентують проведення слідчих (розшукових) дій, являють собою передбачену законом систему правил поведінки (поводження) суб'єкта їх проведення та інших учасників кримінального процесу, яка підпорядковує дії суб'єкта доказування меті й завданням кримінального процесу з тим, щоб застосувати ефективні, проте й демократичні, гуманні засоби отримання доказів [8, с. 85].

Особливості проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього передбачають додаткові гарантії, що забезпечують захист прав і законних інтересів осіб. Розкриємо ці особливості.

Так, кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, в тому числі, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється слідчим, дізнавачем, які спеціально уповноважені керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх (ч. 2 ст. 484 КПК України) [3].

У процесуальному законі не передбачено додаткових вимог до слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого суддю, тобто наявність відповідної психологічної або педагогічної освіти не є обов'язковим критерієм закріплення їх за провадженнями щодо неповнолітніх.

Під час кримінальних проваджень щодо неповнолітніх слідчий, дізнавач, прокурор, слідчий суддя, суд та всі інші залучені особи зобов'язані діяти з особливою ретельністю, найменше порушувати звичайний лад життя цих осіб, враховувати вікові та психологічні особливості, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їх значення, дуже уважно ставитись до їхніх аргументів тощо. Підтримуємо позицію Д. Б. Сергєєвой та О. С. Старенького,

що слідчі (розшукові) дії виокремлюються із числа інших процесуальних дій саме властивим їм пізнавальним характером і пошуково-розшуковою спрямованістю, сутність яких полягає у намаганні процесуальної особи виявити (знайти, розшукати) й належним чином зафіксувати у відповідних процесуальних джерелах фактичні дані, що мають значення для кримінального провадження, у тому числі й щодо неповнолітніх [8, с. 87].

Згідно п. 1 ч. 2 ст. 52 КПК України у кримінальному провадженні щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років, участь захисника є обов'язковою з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою [3].

Згідно з п. 7 ч. 1 ст. 14 Закону України від 2 червня 2011 р. «Про безоплатну правову допомогу» такі особи є суб'єктами права на безоплатну правову допомогу. У зв'язку із цим, якщо для захисту неповнолітнього не було залучено захисника, то відповідно до частин 2 і 3 ст. 49 КПК України слідчий, прокурор виносить постанову, а слідчий суддя чи суд постановляє ухвалу, якою доручає Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги призначити адвоката для здійснення захисту за призначенням та забезпечити його прибуття у зазначені у постанові (ухвалі) час і місце для участі у кримінальному провадженні. Постанова (ухвала) про доручення призначити адвоката є обов'язковою для негайного виконання.

До наступної особливості відноситься забезпечення участі законного представника неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого.

Кримінальною процесуальною гарантією забезпечення інтересів неповнолітнього у кримінальному провадженні є участь батьків (усиновлювачів), а в разі їх відсутності – опікунів, піклувальників особи, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній (ч. 2 ст. 44 КПК України).

Представництво – це правовідношення, відповідно до якого одна особа (представник) на підставі набутих нею повноважень виступає і діє від імені іншої особи, яку представляє. Якщо відносини представництва виникають за прямою вказівкою закону, цей вид представництва називають законним [10]. Не викликає сумніву, що участь законного представника неповнолітнього у кримінальному провадженні зумовлена двома обставинами:

- неповнотою процесуальної дієздатності неповнолітнього
- відповідальністю за виховання й поведінку неповнолітнього законними представниками (батьки, опікуни, піклувальники) [5, с. 86].

Законний представник неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, як і сам підозрюваний чи обвинувачений, є учасником кримінального провадження на стороні захисту (п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України). При цьому, законний представник не представляє неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, а сприяють його участі у кримінальному провадженні та здійснюють захисний характер щодо прав та законних інтересів цих осіб.

Як правильно зазначає І. І. Артеменко, участь законного представника у кримінальному провадженні не обмежується лише представництвом законних інтересів неповнолітнього, який унаслідок свого недостатнього

розвитку, інтелекту, обмеженої процесуальної дієздатності потребує цього, він за своїм процесуальним статусом має право здійснювати захист власних інтересів, які можуть бути порушені під час досудового розслідування та судового розгляду [1, с. 83].

Про залучення або про відмову в залученні законного представника, про обмеження його участі у виконанні окремих процесуальних дій чи про його заміну слідчий, прокурор виносить постанову, а слідчий суддя, суд – ухвалу, копія якої вручається законному представнику [3]. З метою обґрунтованого прийняття рішення щодо допуску осіб як законних представників та належного виконання покладених на них повноважень, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані перевірити відповідні документи, які підтверджують повноваження як законного представника із обов'язковим приєднанням їх копій до матеріалів кримінального провадження. Пропонуємо, зазначену дію закріпити у КПК України.

Згідно ч. 5 ст. 44 КПК України законний представник користується процесуальними правами особи, інтереси якої він представляє, наприклад права передбачені у ст. 42 КПК України, окрім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена представнику, зокрема право давати показання стосовно підозри чи обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення, що є предметом провадження; право мати захисника і побачення з ним до першого допиту тощо.

Безпосередньо неповнолітньому підозрюваному, обвинуваченому, його законному представнику після прийняття рішення про залучення його до участі у кримінальному провадженні вручається пам'ятка про його процесуальні права та обов'язки одночасно з їх повідомленням особою, яка здійснює таке повідомлення (ч. 8 ст. 42 КПК України).

Якщо звернутись до кримінального процесуального законодавства інших держав, можемо побачити, що належне законодавче закріплення повноважень законного представника позитивно впливає на дотримання прав неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, наприклад, як це має місце у КПК Республіки Білорусь [9]. Норма 488 КПК України не містить переліку прав законного представника неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого, та ст. 44 КПК України в цій частині викладена нечітко, що не відповідає принципу юридичної визначеності, у зв'язку із цим, пропонуємо доповнити процесуальний закон новою нормою, у якій будуть чітко передбачені права та обов'язки законного представника.

Відмітимо, що неповнолітній підозрюваний повідомляється або викликається слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом через його батьків або інших законних представників. Інший порядок допускається лише в разі, якщо це зумовлюється обставинами, встановленими під час кримінального провадження [3]. За обставинами кримінального провадження законний представник може бути співучасником вчиненого неповнолітнім кримінального правопорушення або з інших причин може не допустити вручення підозрюваному, обвинуваченому повістки, що призведе до зриву проведення слідчої (розшукової) дії.

Найпоширенішою слідчою (розшуковою) дією є допит, який проводиться за загальними правилами передбаченими статтями 223–226 КПК України із чітко визначеним процесуальним порядком. Відповідно до

ст. 490 КПК України допит неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого здійснюється згідно з правилами, передбаченими КПК України, у присутності захисника [3].

У навчальних посібниках міститься загальне поняття щодо допиту, під яким розуміється слідча (розшукова) дія, яка полягає в одержанні показань про обставини, що мають значення для кримінального провадження [4, с. 373].

Процесуальний кодекс передбачає особливості допиту неповнолітнього, що забезпечує дотримання їх прав та законних інтересів. Так, допит малолітньої особи або неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день (ч. 2 ст. 226, КПК України). Дане положення міститься у загальній нормі, тому пропонуємо дублювати його у ст. 490 КПК України новою частиною.

Якщо неповнолітній не досяг шістнадцятирічного віку або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим, до участі в його допиті за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду або за клопотанням захисника забезпечується участь не тільки законного представника, але й педагога чи психолога, а у разі необхідності – лікаря (ч. 1 ст. 491 КПК України).

В законі відсутнє точне визначення, кого саме слід розуміти під педагогом чи психологом. Тому цілком доречним буде залучення осіб з відповідною психологічною або педагогічною освітою.

До основної функції педагога під час допиту відноситься встановлення контакту з дитиною, у педагогічно правильній постановці запитань, щодо забезпечення оптимального, емоційного стану допитуваного [2, с. 55]. На нашу думку, непотрібно залучати класного керівника неповнолітнього підозрюваного, оскільки у дитини можуть бути із ним неприємні стосунки, що призведе під час допиту до негативних наслідків, як мінімум неповнолітній може відмовитись від дачі показань. Під час допиту краще запрошувати заступника директора школи, як правило це завуч з виховної роботи та по можливості з іншої школи.

Метою запрошення психолога вважається те, що завдяки йому набагато легше переконати неповнолітнього надавати правдиві показання. Психолог володіючи знаннями щодо підліткової психології може виявити відхилення у психологічному розвитку, визначити темперамент у вирішенні запитань, пов'язаних з психологічними особливостями неповнолітнього підозрюваного, а також для вирішення питання про призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи [6, с. 24].

Залучений психолог допомагає слідчому, прокурору: сприяє у виявленні та отриманні додаткової інформації, що може бути доказом; надає роз'яснення з питань, що належать до вікових, психологічних особливостей неповнолітніх. Як правильно зазначає у своїй науковій роботі О.М. Процюк, щоб правильно дати неповнолітньому характеристику, яка відповідає дійсності, знайти до нього підхід, виробити доцільні прийоми допиту чи тактику розмови, потрібно вивчити характер і погляди, інтереси й уподобання підлітка [7, с. 112]. У зв'язку із цим, залучення психолога сприяє

налагодженню психологічного контакту між слідчим, прокурором і неповнолітнім шляхом спілкування з обома.

Не викликає сумніву, що педагог, психолог або лікар, якщо вони залучаються для допиту неповнолітнього підозрюваного, у кримінальному провадженні набувають статус спеціаліста, який регламентовано ст. 71 КПК України.

Згідно ч. 2 ст. 491 КПК України законному представнику, педагогу, психологу або лікарю роз'яснюється їхнє право ставити запитання неповнолітньому підозрюваному чи обвинуваченому. Слідчий, прокурор вправі відвести поставлене запитання, але відведене запитання повинно бути занесене до протоколу [3]. До неповноти першого речення необхідно зазначити на не визначеність особи (слідчий, прокурор тощо), яка має роз'яснити та вручати пам'ятку прав законному представнику, педагогу, психологу або лікарю. До того ж, редакція другого речення вводить для перелічених осіб обмеження ставити запитання неповнолітньому підозрюваному, що не відповідає вимогам ст. 22 Конституції України, оскільки положення Основного закону принципово забороняє законодавцю погіршувати становище людини у суспільстві шляхом обмеження тих прав і свобод, які вже закріплено. Право ставити запитання законним представником, педагогом, психологом або лікарем передбачено у ч. 4 ст. 226 КПК України. Тому, пропонуємо усунути дані невизначеності шляхом внесення змін та доповнень до кримінального процесуального законодавства.

Різновидом допиту є одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їх показаннях (ч. 9 ст. 224 КПК України). З метою оберегання неповнолітнього від негативного впливу на нього з боку інших осіб під час здійснення слідчим одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей в їх показаннях у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, а також щодо злочинів, вчинених із застосуванням насильства або погрозою його застосування, законодавець передбачив можливість не залучення неповнолітніх свідків чи потерпілих до даної слідчої (розшукової) дії.

Зрештою, одночасний допит може бути проведений між неповнолітнім підозрюваним та дорослим співучасником, за даних обставин необхідно уникнути спілкування і як наслідок негативного впливу на неповнолітнього та по можливості надати дорослому на ознайомлення показання неповнолітнього, що були записані за допомогою аудіо- або відеозапису.

Передусім, розкриваючи правила допиту неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого можемо констатувати, що слідчі (розшукові) дії як засоби збирання доказів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх маючи свої складності та особливості обов'язково застосовують правила передбачені гл. 38 КПК України, тим самим забезпечують дотримання прав та законних інтересів неповнолітнього.

На підставі викладеного, вважаємо обґрунтованою точку зору Д. Б. Сергеевой, яка розглядає слідчі (розшукові) дії як засоби отримання доказів у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх – це заходи, що складаються з сукупності пошуково-пізнавальних, розшукових та посвідчувальних прийомів, проводяться спеціально уповноваженим кримінальним процесуальним законом суб'єктом у визначеному для

кожного з них порядку з метою виявлення й закріплення фактичних даних і відомостей про їх джерела для отримання доказів у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх [8, с. 87].

Висновок. Отже, провадження слідчих (розшукових) дій як засобів отримання доказів у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх виходять із особливостей суб'єкта такого провадження – неповнолітніх осіб. З метою забезпечення реалізації процесуальних прав неповнолітнього запропоновано закріпити в КПК України окремі положення, у яких буде сформульовано порядок, що найменше порушить звичайний уклад життя неповнолітнього та буде відповідати його віковим та психологічним особливостям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артеменко І. І. Деякі аспекти залучення законного представника у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2015. Вип. 35. Ч. 1. Т. 3. С. 82–85.
2. Еникеев М. И., Черных Э. А. Психология допроса: учебное пособие. Москва, 1994. 120 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та допов. на 14 вересня 2020 року: офіц. текст. К. : ПАЛИВОДА А.В., 2020. 408 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2 / Є.М. Блажівський, Ю.М. Грошевий, Ю.М. Дьомін та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. Харків: Право, 2012. 664 с.
5. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция. Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: учеб. пособие. 2-е изд., испр., доп. Москва, 2001. 272 с.
6. Михальчук Ю. П. Допрос несовершеннолетнего обвиняемого на предварительном следствии: монография. Краснодар : Краснодар. ун-т МВД России, 2007. 123 с.
7. Процюк О. М. Кримінальна процесуальна регламентація й тактика допиту неповнолітнього підозрюваного : дис....канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 243 с.
8. Сергеева Д. Б., Старенький О. С. Слідчі (розшукові) дії як засоби отримання доказів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх: до визначення поняття. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 81–89.
9. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь 16 июля 1999 г. № 295-З. URL: <https://etalonline.by/document/?regnum=НК9900295>.
10. Цивільне право України: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. Г. Б. Яновичької, В. О. Кучера. Львів львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 468 с.

K. Riabchenko

PROCEDURAL FEATURES OF INVESTIGATORS (SEARCH) ACTIONS AS MEANS OF COLLECTING EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS AGAINST JUVENILES

The relevance of the article is that evidence in criminal proceedings is the most important part, which is carried out in the manner prescribed by law by the investigator, prosecutor, investigating judge and court with the participation of other participants in criminal proceedings to collect, verify and evaluate factual data (evidence) to establish the reality, substantiate the conclusions and decisions taken. The procedural form of proof is determined by its content. In essence, proving includes cognitive, communicative, witnessing, and mental activity. The first element of the process of proving is the collection of evidence, which consists in identifying sources and carriers of evidentiary information, obtaining, seizing material evidence, fixing, fixing in the statutory procedural form of factual data. One of the most effective procedural ways of gathering evidence is investigative (search) actions. The aim of the work is to analyze the current criminal procedure legislation and the position of scholars on the theory of criminal procedure on the procedure for conducting investigative (search) actions during the investigation of criminal offenses committed by minors. The article is devoted to the study of procedural features of investigative (search) actions with the participation of a minor. Problems were clarified and proposals for their solution were proposed by making changes and additions to the criminal procedural legislation to ensure the realization of procedural rights and legitimate interests of the juvenile. It is concluded that the conduct of investigative (search) actions as a means of obtaining evidence in criminal proceedings against minors are based on the characteristics of the subject of such proceedings - minors. In order to ensure the realization of the procedural rights of a minor, it is proposed to enshrine in the CPC of Ukraine certain provisions that will formulate an order that least disrupts the normal lifestyle of a minor and will correspond to his age and psychological characteristics.

Keywords: *investigative (search) actions, criminal proceedings, minor, interrogation, legal representative, defender.*